

УДК 930.1:222. 6

Іван Дзира

ЛІТОПИСНА СПАДЩИНА КОЗАЦЬКИХ КАНЦЕЛЯРИСТІВ

30 – 80-х рр. XVIII ст.:

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена характеристиці методики та методології дослідження козацьких літописів 30-80-х рр. XVIII ст. як пам'яток історично-літературного жанру. Крім того, у ній перераховуються основні завдання, розв'язання яких передбачає комплексне вивчення безперервного процесу розвитку національної історіографії з 30-х рр. XVIII ст. і до початку 40-х рр. XIX ст.

Розбудова національної держави є цілісним процесом, що полягає в утвердженні економічної незалежності, формуванні ефективних владних структур, відродженні української мови та культури, зростанні національної свідомості тощо. Суть національного відродження на сучасному етапі полягає в реалізації національної ідеї, що має стати основним фактором консолідації суспільства. Втілений у ній національний інтерес як синтез інтересів усіх соціальних груп в усіх сферах життєдіяльності української нації спроможний забезпечити дійсний суспільний поступ, вивести нашу державу із затяжної кризи.

Нехтування гуманітарною складовою українського державотворення, трактування її як похідної від економічної та політичної є неприпустимим, оскільки об'єктивно призводить до загрози національній безпеці. Через це наше суспільство повинно подбати про духовне забезпечення державотворчих процесів, виробити систему ціннісних орієнтацій, спираючись на українську національну ідею, досягти максимально можливої ідеологічної та психологічної єдності народу.

Одним з важливих шляхів конкретизації національної ідеї є

виявлення та фаховий аналіз даної проблематики в історико-культурній спадщині. Зокрема, необхідно приділити належну увагу дослідженню першоджерел національної суспільно-політичної та історичної думки попередніх епох.

Особливо цікавою в цьому відношенні є духовна спадщина XVIII ст. До 1764 р. на Лівобережній Україні існувала автономна козацька держава, що мала власну адміністрацію, військо, судочинство, фінанси та проводила відносно незалежну економічну й соціальну політику. Незважаючи на ліквідацію російським царизмом Гетьманщини, її державницькі та культурні традиції справили значний вплив на українське національне відродження кінця XVIII – першої пол. XIX ст.

Твори козацької історіографії належать до визначних пам'яток української історичної та політичної думки XVIII ст., які присвячені історії України, українського етносу та української державності від найдавніших часів. Проблема козацького літописання 30-80-х рр. XVIII ст. є складовою частиною великої теми про розвиток історіографії в період активізації духовного життя на Лівобережжі. Вона якнайтісніше пов'язана з тогочасною суспільно-політичною думкою, спрямованою на захист автономії та станових прав козацької еліти. Створені в цей період історико-літературні пам'ятки істотно вплинули на процес відродження української культури, мови та національної самосвідомості.

Ще в першій чверті XX ст., міркуючи над перспективами подальшого розвитку історичної науки, українські вчені наголошували на необхідності поступового переходу від опису подій до вивчення соціально-культурного середовища.

Так, у 1910 р. І.Крип'якевич підкреслював, що «не вистачає обмежуватися розслідуванням зверхніх форм життя; не можна захоплюватися тільки деякими подіями, що знаходять відзвук в нашій серці; не вільно хвалити, ні критикувати, любити ні ненавидіти; треба зрозуміти минувшину. Беремо факт за фактом, подію за подією, розглядаємо їх з усіх сторін, відчищуємо з пороку неправди і тенденції, якими вкрив їх час; освітлюємо

ряди людей, що йдуть з незвісних сторін і прямують до незвісних мет; входимо в вир страждань і утіх, стремлінь і бажань, антагонізмів і симпатій, якими жили люди перед віками; аналізуємо чужі душі, досліджуємо краї і культури, переживаємо цілі епохи»¹.

Видатний фахівець у галузі генеалогії В.Модзалевський, котрий працював над біографіями української шляхти та старшини переважно в фактографічно-описовій манері, 1919 р. рекомендував колегам звернутися до свідомісної сфери історичного процесу середини XVII – XVIII ст: «В українській історичній літературі є велика прогалина: майже зовсім не вивчена історія Гетьманщини з боку її ідеології ... Переглядаючи галерею українських мучеників, стає ясним тільки одне, що їх карали «за зраду», за те, що вони мали сміливість йти проти централістичних змагань влади і були переконані в тім, що Україна після договору 1654 року лишалася незалежною і автономною державою»².

Потребу досліджувати світ уявлень та ідей історичних суб'єктів прекрасно усвідомлював і М.Грушевський. «Я даю досить місця сьому матеріялові, – писав він у передмові до IX тому «Історії України-Руси», – бо історикові кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити), – а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які вражіння й настрої серед них викликали»³.

Актуальною залишається необхідність охарактеризувати суспільно-політичні погляди авторів історико-літературних творів і встановити їх джерелознавчу цінність. Вивчення цих пам'яток дозволить також відповісти на питання про організацію літописної справи, про місце хронік у політичному та ідеологічному житті Гетьманщини. Адже козацькі літописи призначалися не лише для нащадків, а й для сучасників і використовувалися у визвольній боротьбі українського народу проти російського поневолення або для захисту «прав і вольностей»

старшини. Характер літописної тенденційності залежав від індивідуальних поглядів автора, конкретного призначення твору й загальної суспільно-політичної ситуації на час його написання. Актуальність дослідження підсилюється й тим фактором, що в сучасній науковій проблематиці вивчення витоків національного права, уроків української державності та етнополітичного виміру українського державотворення XVII – XVIII ст. посідає одне з провідних місць.

Як справедливо зазначає відомий учений В. Степанков, «вкрай важливою проблемою є дослідження національної свідомості українців», оскільки «до сьогоднішнього дня у польській історіографії та в працях окремих українських науковців продовжує спостерігатися виразна тенденція до її заниження»⁴. Відомо, що козацькі літописи є саме такими творами, в яких тогочасна національна свідомість яскраво проявляється не тільки у виборі окремих тем, а й у характері їх висвітлення. Значний інтерес являє також проблема розуміння інтелектуалами Лівобережжя соборності українських етнічних земель. На думку В. Степанкова, «Актуальним залишається вивчення відображення революційних подій в тогочасній усній творчості, образотворчому мистецтві, літературі, літописанні тощо»⁵.

Переконані, що перспективним залишається й питання формування станової свідомості козацьких канцеляристів і політичної культури провідних верств українського суспільства в цілому. Детальна характеристика суспільно-політичних та історичних поглядів козацьких літописців викликає особливий інтерес для сучасної історіографії ще й тому, що наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. відбувалося становлення української історичної науки. На жаль, через несприятливі обставини поза увагою вітчизняних дослідників залишився вплив пам'яток козацького літописання на творчість М. Берлинського, М. Антоновського, Д. Бантиша-Каменського, І. Срезневського, М. Маркевича тощо. Адже спадщина військових канцеляристів прислужилася науковому вивченню українського минулого, значною мірою сприяла зростанню суспільної свідомості, допо-

магала формуванню історичних поглядів науковців першої пол. XIX ст. у добу національного відродження.

Об'єктом наукового аналізу доцільно обрати дві важливі ділянки духовного буття українського суспільства – національну історичну думку й національну свідомість. У конкретних хронологічних межах дослідник має вивчити історію ідей, проблему національних цінностей та інтересів, сутність і роль етнонаціонального феномену в суспільному житті, етнополітичний вимір українського державотворення тощо. Словом, йому слід розглянути ряд складників, які охоплюються поняттям «інтелектуальна історія». Щоб уникнути певного звуження пізнавальної вартості студій, планується не обмежуватись лише духовною сферою, а й звертати увагу на ті явища суспільно-політичного життя, що справили вагомий вплив на розвиток національної свідомості українців.

Предметом дослідження повинна стати національна свідомість світської інтелігенції Лівобережжя 30–80-х рр. XVIII ст., однією із специфічних форм вираження якої були історико-літературні твори військових канцеляристів. Мова йде у першу чергу про світогляд, політичні позиції, ціннісні орієнтації та ідейні маніфестації авторів, що виявлялися у зв'язку з висвітленням ними тих чи інших конкретних історичних реалій, подій, явищ. Пізнавальна діяльність дослідників повинна спрямовуватись також на вивчення особливостей наукової роботи укладачів з джерельним матеріалом. Зрозуміло, що історико-літературні пам'ятки 30–80-х рр. XVIII ст. не можуть вивчатися ізольовано від літописів Самовидця, Граб'янки, Величка, «Історії русів», які або є їхніми джерелами, або в дещо відмінній редакції містять подібну інформаційну базу. По-третє, слід присвятити увагу вивченню потужного мобілізуючого впливу, який мала національно заангажована літописна спадщина військових канцеляристів на становлення української історіографії доби національного відродження першої половини XIX ст.

Нижні хронологічні межі дослідження припадають на 30-ті рр. XVIII ст., коли прагнення до створення систематичної

історії України серед інтелігенції Лівобережжя було реалізоване в «Короткому описі Малоросії». Верхнім рубежем є початок 40-х рр. XIX ст., коли почався перехід від культурної до політичної фази національного відродження. У 40-х рр. XIX ст. спостерігається також завершення особливого історіографічного циклу, яким була для вітчизняної науки перша половина XIX ст. Найвагомішими чинниками, що зумовлюють вибір саме цього періоду, є, по-перше, особливості еволюції жанру козацького літописання. По-друге, в національній просвітницькій і романтичній історіографії першої половини XIX ст. козацькі літописи відіграли специфічну важливу роль джерел накопичення та збереження інтелектуального потенціалу, передачі духовного досвіду, зокрема державницької ідеології.

Метою поглибленого знайомства з літописною спадщиною козацької еліти є комплексне дослідження безперервного процесу розвитку національної історіографії 30-х рр. XVIII ст. – початку 40-х рр. XIX ст.

Слід визначити основні закономірності розвитку світського літописання на Лівобережжі, що дасть можливість накреслити тенденції його формування, встановити характер, специфіку й особливості наукової та літературної роботи козацьких канцеляристів, з'ясувати її окремі етапи й форми. Також потрібно буде виявити в історико-літературних пам'ятках відбиток певних ідей і тенденцій, що відображали єдність суспільних процесів на Лівобережній Україні в їх конкретному зв'язку з умовами боротьби відносно демократичної гетьманської держави з російською феодално-кріпосницькою імперією.

Літописи, що вийшли з кола військових канцеляристів, послідовно розвивали ідею єдності всіх українських земель, а деякі з авторів навіть відстоювали необхідність їх політичного об'єднання в козацькій державі. Ідейною зброєю в руках гетьманського уряду служила теорія, що створювалась місцевими інтелектуалами у світлі практичних завдань часу. В сповнене драматичними подіями XVIII ст. та в добу національного відродження XIX ст. слово історичної науки часто набувало гострого

ідейно-полемічного звучання. Адже українська сторона повинна була щось протиставити офіційній імперській історіографії, котра сформувала цілісну систему поглядів на наше національне минуле. «Її основними елементами, – узагальнює В. Кравченко, – можна вважати: заперечення окремого від загальноросійського етногенезу українців, тенденцію до зниження соціального статусу козацтва, заперечення договірно-правової основи перебування Гетьманщини у складі Росії та історичної легітимності прав і свобод козацької держави, засудження самостійницької політики українських гетьманів, виправдання централізаторської політики російського уряду на Україні»⁶.

Мета передбачає розв'язання таких завдань:

- визначити джерельну основу та жанрову специфіку історико-літературних пам'яток 30–80-х рр. XVIII ст.;
- окреслити актуальну для козацьких літописців історичну тематику та проблематику;
- розглянути історичні погляди авторів на характер українсько-польських і особливо українсько-російських взаємин;
- висвітлити суспільно-політичні переконання військових канцеляристів, в тому числі ідеї української державності, соборності, етнокультурної окремішності;
- з'ясувати громадянські позиції та ціннісні орієнтації козацької еліти, що спрямовувалися на здобуття старшиною прав російського дворянства;
- дослідити історико-генетичні зв'язки між козацькими літописами та історичними працями першої половини XIX ст.;
- простежити жанрову, ідейну, методологічну еволюцію історичних творів за 110 років (1730-ті – 1840-ві рр.);
- встановити історичну джерельну основу «Історії міста Києва» М.Берлинського, нарисів М.Антоновського, вміщених до «Опису всіх народів, які проживають у Російській державі...», «Історії Малої Росії» Д.Бантиша-Каменського, «Запорозької старовини» І.Срезневського та «Історії Малоросії» М.Маркевича на ідейно-тематичному та стильовому рівнях.

Серйозні труднощі в дослідженні літописного матеріалу обу-

мовлюються специфічною природою самих джерел. Протягом тривалого часу козацькі канцеляристи працювали над відтворенням минулого української нації, намагалися зафіксувати найважливіші події сучасності. Під час активного використання доробку своїх попередників вони опускали одні повідомлення, вставляли інші, деякі змінювали до невпізнання, залишаючи для нащадків чимало цікавих загадок. Прагнення розібратися в неповній або суперечливій інформації, отримати з козацьких літописів максимум відомостей є одним з найважливіших завдань джерелознавства. Як зазначає академік Д.С.Лихачов, дослідник літописних текстів «должен быть языковедом, историком литературы, историком, в известной мере психологом, должен обладать знаниями в области истории общественной мысли, знать во всех деталях эпоху, к которой относится его произведение»⁷.

Специфіка даної теми потребує застосування історико-генетичного та порівняльно-історичного методів дослідження процесу розвитку національної історіографії. Характеристика компілятивних козацьких хронік проводиться згідно із сформованими традиційними методичними прийомами історико-текстологічних досліджень, які базуються на поєднанні формального й ідеологічного аналізу матеріалів пам'яток. Застосування історичної критики компіляцій поглиблює можливість загальної оцінки козацьких літописів як продукту суспільно-політичної думки та духовної культури Гетьманщини, допомагає охарактеризувати досягнення козацької історіографії в безпосередньому зв'язку з тією епохою та нашими уявленнями про неї. У студіях поряд з узагальненням накопиченого досвіду творчої лабораторії літописця важливо використовувати системний підхід дослідження хронік, який спирається на методики різних джерелознавчих дисциплін. Це знайде практичний вияв у аналізі літописних матеріалів з урахуванням текстології, генеалогії, хронології тощо. На думку Д.С.Лихачова, сучасна текстологія – це вже не просто критика тексту, а вся історія тексту. Причому «под историей текста, – продолжуете ви-

датний учений, – стала розумітися отнюдь не тільки генеалогія списків, лишена під час історических пояснень, оснований на класифікації списків тільки по їх зовнішнім ознакам. Історія тексту пам'ятника стала розглядатися в самій тесній зв'язі з мировоззренням, ідеологією авторів, составителів тих или інших редакцій пам'ятників и їх переписчиків. Історія тексту явилася в известній мері и історією их создателей и отчасти, как это мы увидим в дальнейшем, их читателей. На первое место в текстологии выступает человек и общество...»⁸. Для встановлення джерельних запозичень у літописах XVIII ст. та визначення стилізацій і фальсифікацій XVIII – першої половини XIX ст. слід застосовувати мовно-стильовий аналіз. При цьому треба пам'ятати, що будь-яка схема взаємин літописних текстів дасть реальну користь історикам лише в тому разі, якщо вона відтворює дійсну історію тексту або принаймні визначає правильний напрям його еволюції від одного етапу до іншого.

Оскільки козацькі літописи за своєю природою є історико-літературними творами, то, на відміну від історичних документів, при їх вивченні необхідно використовувати також літературознавчий аналіз, що передбачає необхідність всебічного дослідження не лише змісту, а й форми, ідейного та естетичного аспектів. Тим більше, що на думку академіка О.О.Шахматова, яку він висловив у 1913 р. у листі до В.О.Пархоменка, «выделению исторических фактов должна предшествовать работа над литературным составом источников»⁹. Наголошуючи на необхідності синтетичної характеристики літописів, видатний науковець все ж таки вважав, що «главной задачей исследователя летописных сводов, как вообще всяких литературных памятников, должно быть установление взаимной связи между однородными, сходными памятниками, причем эта связь может частью объясняться общим происхождением от других, древнейших памятников, частью же она может зависеть от взаимного друг на друга влияния этих памятников. Без такой предварительной работы немислимы никакие общие характе-

ристики пам'ятника»¹⁰. Але було б помилкою міркувати, ніби шахматовський підхід звільняє нас від необхідності виділяти й аналізувати як історичні джерела окремі фрагменти тексту. На практиці історики постійно займаються цим, і вивчення літописів як історичних пам'яток безумовно залишається одним із важливіших завдань джерелознавства. Як доводять сучасні фахівці, «историко-литературный источник – сложное явление. Изучение его, экспертиза его подлинности и достоверности...требует разностороннего, разветвленного анализа структуры произведения, учитывающего не только объективно-историческую сторону, но и субъективную, т.е. автора, его мировоззрение, его общественное положение, мастерство и новаторство, поэтическое, художественно-образное претворение жизненных явлений»¹¹.

Виходячи з сутності матеріалу, дослідник буде вимушений проводити макро– і мікроаналіз тексту, спираючись на досягнення герменевтики, семіотики, теорію інтерпретаційного синтезу та концепцію раціонального вибору.

Наукова новизна тематики зумовлена тим, що вона передбачає постановку й розв'язання проблем, які до недавнього часу через несприятливі суспільно-політичні обставини обминалися вченими. Як зазначає О.Оглоблин, « в історичній літературі утворилася якась прогалина, майже прірва між українською історіографією першої половини XVIII ст. ... і епохою Котляревського ... Все багатство української історіографії і цілої громадсько-політичної думки другої половини XVIII століття ... залишилося поза увагою української історичної науки і приречене було на майже цілковиту «архівну загибель»¹².

Через це дана тема не має великої історіографічної традиції, досі їй не було присвячено жодної спеціальної монографічної праці. Вона висвітлювалася, як правило, в загальних рисах, нерівномірно й неповно. Такий стан речей потребує узагальнюючого дослідження, залучення матеріалів, що раніше не були об'єктом наукових студій. Тому слід зробити черговий важливий крок у вивченні політичної культури й національної сві-

домості козацької еліти Лівобережжя, що органічно вписується в нещодавно започаткований науковий напрямок – історія політичної культури українського козацтва. На специфічному джерельному матеріалі, що є продуктом творчості військових канцеляристів, необхідно висвітлити конкретно-історичні прояви національної свідомості інтелігенції Гетьманщини 30–80-х рр. XVIII ст., з'ясувати вплив її наукової спадщини на історіографію доби національного відродження першої половини XIX ст.

Зміст і висновки такого дослідження можуть бути використані як у загальних курсах української історіографії, так і в різних формах навчальної роботи: на лекціях, спецкурсах, практичних і семінарських заняттях тощо.

Проведене різнопланове вивчення текстів історико-літературних творів дозволить створити загальну картину літописної справи Гетьманщини, що була провідним регіоном українських земель у XVIII ст. у період культурного піднесення та боротьби за збереження автономії.

Наукову роботу можна писати як історико-текстологічне дослідження, структурні компоненти якого накреслюють основну лінію та відтворюють форми еволюції української історіографії середини XVIII – першої половини XIX ст. За своєю типологічною сутністю вона має бути джерелознавчо-історіографічною працею, враховувати двоєдину природу літописів як історико-літературних пам'яток.

1. Цит. за: Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик консервативно – державницької школи // Воля і Батьківщина. – 2000. – Ч. 1 (15/31). – С. 48.

2. Модзалевський В. Галерея українських політичних смертників, емігрантів, засланих та в'язнів // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 10.

3. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1996. Т. IX. – Кн. 1. – С. 6.

4. Степанков В. Українська революція XVII століття: актуальні про-

блеми дослідження//Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – С. 9.

5. Там само. – С. 13.

6. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) – Харків: Основа, 1996. – С. 87–88.

7. Лихачев Д.С. Текстология – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 52.

8. Там само. – С. 24–25.

9. Пархоменко В. Из листування з акад. О.О. Шахматовим // Україна. – К. 1925. – Кн. 6. – С. 127.

10. Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А.Тихомирова. – СПб., 1899. – С. 75.

11. Бельчиков Н.Ф. Литературное источниковедение. – М.: Наука, 1983. – С. 7.

12. Оглоблин О. Григорій Покас та його «Описаніє о Малой Россіи» (1751)» // Наук. зб. – Нью-Йорк, 1952. – С. 62.

Ivan Dzyra

**THE CHRONICLE HERITAGE OF THE COSSACK
CHANCELLORS OF 30-80-S YEARS OF THE XVIIITH c.
(TO STATEMENT OF PROBLEM)**

The article is dedicated to the methods and methodology of investigation of the Cossack chronicles of 30-80-s years of the XVIIIth c. as monuments of historical and literary genre. Besides that, the author counted the main tasks with decision to provide the complex study of continuous development of the national historiography since 30-s years of the XVIIIth century and to the beginning of 40-s years of the XIXth c.